

Οι λέξεις έχουν τη δική τους ιστορία

7/6/2023

Αποχαιρετάμε σήμερα έναν εκλεκτό φίλο, υποδειγματικό συνάδελφο μεταφραστή και περιστασιακό σχολιαστή στο ιστολόγιο, τον αγαπημένο Θέμη Κατσούλη.

Με καταγωγή από την Κρήτη, ο Θέμης γεννήθηκε στο Παγκράτι, τρίτο και μικρότερο παιδί της οικογένειας -είχε πολύ γερούς δεσμούς με τα μεγαλύτερα αδέρφια του, τη Μαρία και τον Γιώργο, που κράτησαν ως την τελευταία του πνοή. Πήγε στο Βαρβάκειο (και την τελευταία τάξη στο 7ο Παγκρατίου, όπου είχε συμμαθητές τον Χρήστο Κωνσταντινίδη και τον Νικο Μπαλή) και, ήδη από τα γυμνασιακά του χρόνια συμμετείχε σε αναρχικές συλλογικότητες, με αντιδικτατορική δράση, που του στοίχισε κυνηγητά τόσο επί δικτατορίας όσο και επί δημοκρατίας.

Φοίτησε μετ' εμποδίων στο Οικονομικό Νομικής της Θεσσαλονίκης, αφού ναυάγησε η προσπάθεια να σπουδάσει στη Γκρενόμπλ όταν η δικτατορία του πήρε το διαβατήριο. Συμμετείχε ενεργότατα στο εκδοτικό εγχείρημα της Διεθνούς Βιβλιοθήκης και στο περιοδικό Πεζοδρόμιο, όπου μετέφρασε πολλά και πολύ σημαντικά κείμενα, με το ψευδώνυμο Θέμης Μιχαήλ. Να πω εδώ ότι το όνομα Θέμης με το οποίο τον ήξεραν όλοι δεν ήταν σύντμηση του Θεμιστοκλή, αλλά οικογενειακό χαϊδευτικό φτιαγμένο από τα ονόματα Θεόδωρος-Μιχάλης που του είχαν δοθεί στη βάφτιση, από τα οποία για κάποιο λόγο μόνο το Μιχαήλ είχε γραφτεί στο πιστοποιητικό και στα χαρτιά του.

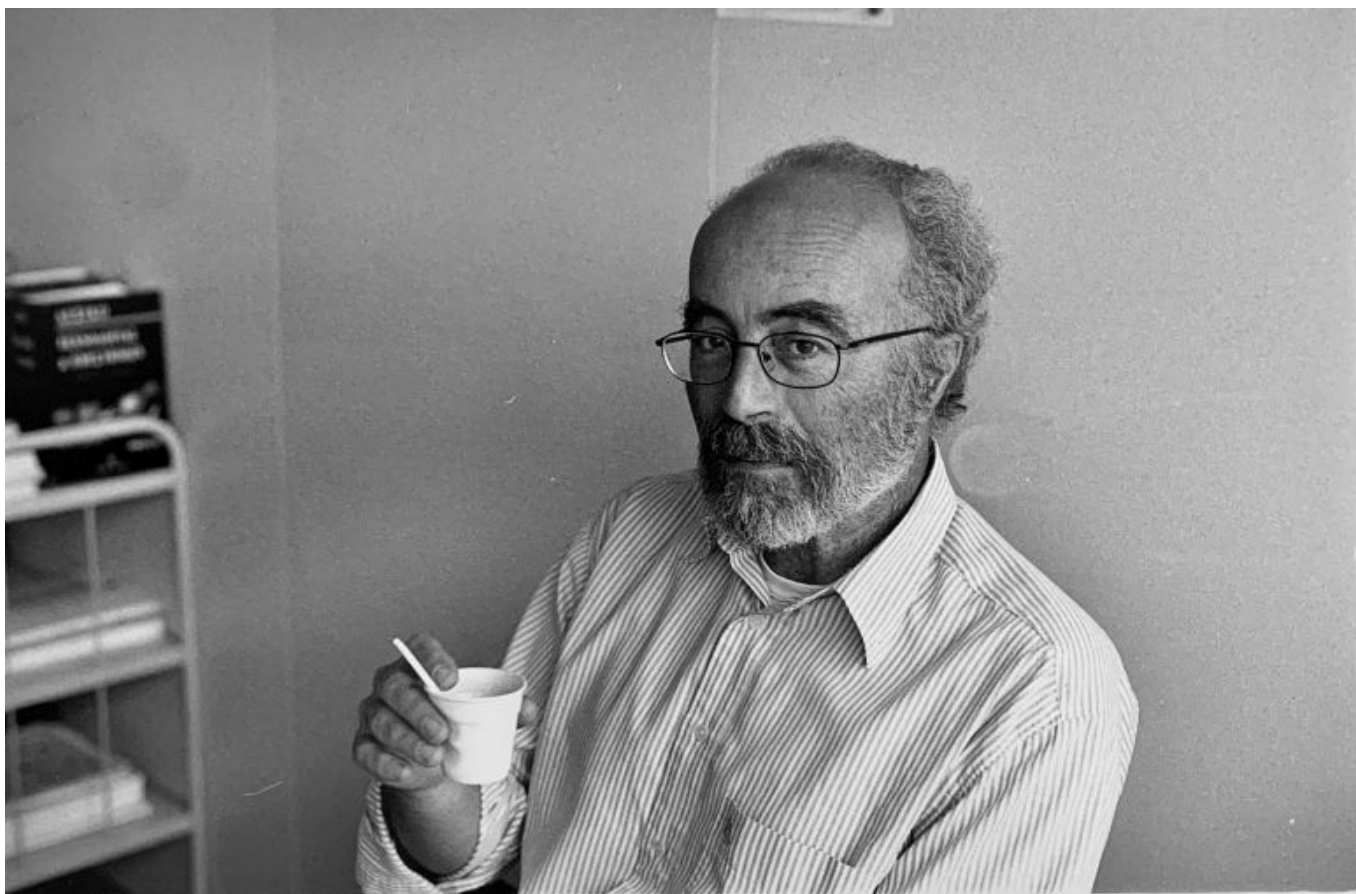
Το περιοδικό Πεζοδρόμιο έχει ψηφιοποιηθεί και [μπορείτε να το βρείτε εδώ](#) -θα διαπιστώσετε ότι όλες σχεδόν οι μεταφράσεις, δηλαδή όλη σχεδόν η ύλη των περισσότερων τευχών του περιοδικού, είναι του Θέμη. Με το όνομα Θέμης Μιχαήλ υπέγραψε και μερικές μεταγενέστερες μεταφράσεις που έκανε, όπως την πολύ καλή στο βιβλίο του [Βιντάλ Νακέ για την αρχαία ελληνική δημοκρατία](#). Λιγότερες μεταφράσεις έχει υπογράψει με το πραγματικό του ονοματεπώνυμο.

Από νέος συνήθιζε να διαβάζει συνεχώς, μεθοδικά αλλά και φανατικά, κάτι που του χάρισε μια εντυπωσιακή πολυμάθεια και του στέρησε πολύν ύπνο, αφού το διάβασμα γινόταν τη

νύχτα, μετά την έξοδο με τους φίλους ή τις άλλες δουλειές.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, ο Θέμης άρχισε να δουλεύει, πάντα ως μεταφραστής, στην έκδοση της Μεγάλης Σοβιετικής Εγκυκλοπαίδειας, όπου άφησε εποχή για την παραγωγικότητα και την ποιότητα της δουλειάς του. Δεν θέλησε να δουλέψει συντάκτης στο Έθνος, όπως του είχε προτείνει ο Γιώργος Μπόμπολας, αλλά μερικά χρόνια αργότερα πέρασε στον διαγωνισμό μεταφραστών της τότε ΕΟΚ και άρχισε να δουλεύει στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο Λουξεμβούργο, από το 1986 ή 1987.

Όταν εγώ πήγα στο Λουξεμβούργο το 1988, στην Κομισιόν, δεν άργησα να ακούσω το όνομα του -παρά το ότι είχε προηγηθεί μόνο κατά ένα-δύο χρόνια, είχε αποκτήσει κύρος μεταφραστικής αυθεντίας και όχι σπάνια τον συμβουλευόμασταν τηλεφωνικά για κάποιο δύσκολο μεταφραστικό πρόβλημα. Από το 1990 που πήγα στο Κοινοβούλιο και γίναμε στενοί φίλοι, είχα την τύχη να συζητάω μαζί του και να ανταλλάσσουμε απόψεις καθημερινά -ας πούμε στον καφέ.

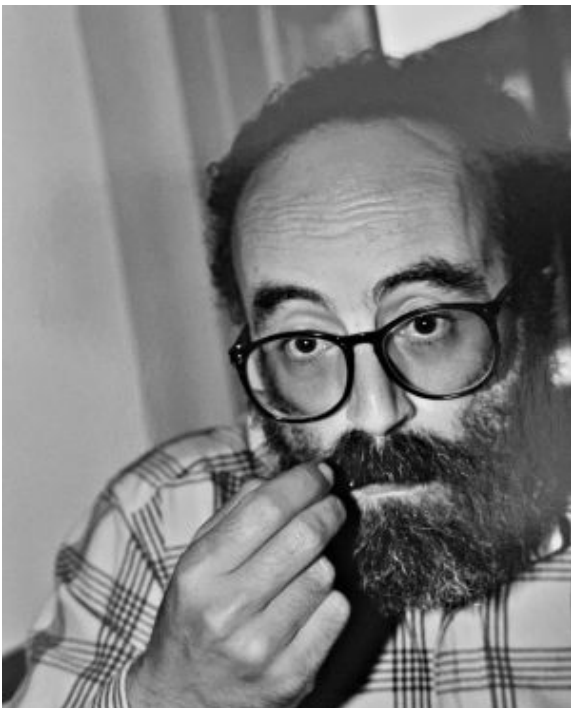
(Όλες οι φωτογραφίες είναι του φίλου Θωμά Μωραΐτη)

Ρυθμίσεις απορρήτου

Ο Θέμης ήταν εξαιρετικός μεταφραστής, ο καλύτερος που έχω γνωρίσει. Η μεταφραστική του δεινότητα δεν οφειλόταν στην πολυγλωσσία -θέλω να πω, δεν ήξερε «εξωτικές»

γλώσσες όπως ολλανδικά ή φινλανδικά (αυτές ήταν οι εξωτικές γλώσσες στην ΕΕ των 15, ως το 2004), αλλά κάτεχε απόλυτα τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα ελληνικά, και επιπλέον είχε ένα άλλο μεγάλο προσόν: ήξερε το αντικείμενο των εννοιών που είχε να μεταφράσει.

Ο μεταφραστής πρέπει βέβαια να είναι εξοικειωμένος με πολλούς γνωστικούς τομείς, και ο καλός μεταφραστής έχει έστω ένα λούστρο επιφανειακής γνώσης από νομικά και χημεία, οικονομικά και μουσική, πληροφορική και θεολογία, αλλά στην περίπτωση του Θέμη, εξαιτίας της μανιώδους βιβλιοφαγίας του και της θητείας του στην εγκυκλοπαίδεια, το μεγάλο πλάτος συνδυαζόταν με εντυπωσιακό βάθος. Είχε και πολύ καλή μνήμη, την οποία πάντως υποβοηθούσε με σημειώσεις που κρατούσε όταν διάβαζε κάτι καινούργιο.

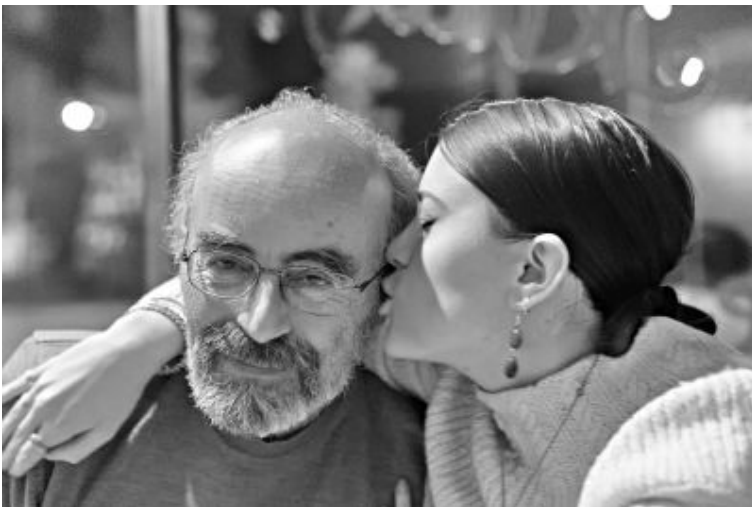

Είχε το πολύτιμο χάρισμα να εξηγεί με απλά λόγια, και πολύ μεθοδικά, πώς λειτουργούν τα πράγματα, ποια είναι η σχέση τους και οι αλληλεξαρτήσεις τους. Έτσι, όταν τον ρωτούσες «Πώς θα πούμε στα ελληνικά τον τάδε αγγλικό οικονομικό όρο» (αν και ήξερε απ' όλα, τα οικονομικά ήταν το φόρτε του), δεν σου απαντούσε μονολεκτικά, αλλά σου ανέφερε ποια είναι η διαφορά του αγγλικού όρου από τον τάδε και τον δείνα συναφή του, και σου εξηγούσε ότι πρέπει να αποδοθεί έτσι και όχι αλλιώς στα ελληνικά, διότι αν αποδοθεί αλλιώς θα προκληθεί σύγχυση γι' αυτόν και γι' αυτόν τον λόγο -με τον τρόπο αυτό βέβαια, έφερνε σε δύσκολη θέση κάποτε τον συνάδελφο, που ήθελε απλώς να πάρει μian απάντηση και να συνεχίσει να μεταφράζει το κείμενό του και όχι να μάθει.

Υπάρχουν μεταφραστές που έχουν ως αρχή το «δεν με νοιάζει τι είναι αυτό το πράγμα, το μόνο που με νοιάζει πώς να το πω» -και μπορεί να είναι και επαρκείς στη δουλειά τους. Ο Θέμης δεν ήταν αυτής της σχολής, ήθελε να ξέρει τι μεταφράζει.

Την ίδια επιμέλεια έδειχνε και όταν εξηγούσε μη μεταφραστικά θέματα. Μου είχε κάνει φοβερή εντύπωση με πόση απλότητα και μεθοδικότητα δίδασκε την πολυαγαπημένη μοναχοκόρη του, τη Λυδία, διάφορα επιστημονικά θέματα από πολύ μικρή ηλικία. Η αδελφή του η Μαρία μου έλεγε πρόσφατα ότι μια μέρα, με προχωρημένη πια την αρρώστια του, στο κρεβάτι, παίρνοντας αφορμή από μια ερώτησή της, άρχισε να της αναπτύσσει, χωρίς βοηθήματα βέβαια, την ιστορία του κόσμου, από τις αρχές της ανθρωπότητας. «Μέσα σε μια ώρα, είχαμε φτάσει στις Σταυροφορίες και εκεί μου είπε ‘Κουράστηκα, συνεχίζουμε άλλη μέρα’ -αλλά μετά χειροτέρευε και η εξιστόρηση δεν ολοκληρώθηκε».

Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αναλάμβανε να μεταφράσει τα πιο δύσκολα, από πλευράς ορολογίας, κείμενα -που δεν είναι οι κανονισμοί περί χημικών προϊόντων, ούτε τα κείμενα πληροφορικής που άδικα τρώμαζαν πολλούς συναδέλφους, αλλά τα τραπεζικά- χρηματοοικονομικά, με άφθονη ορολογία που ολόένα ανανεώνεται και καθημερινά γεννιέται στην πολυπλόκαμη άβυσσο των παραγώγων. Επίσης συμμετείχε σε διοργανικές επιτροπές για την τυποποίηση της ορολογίας και για τους οδηγούς σύνταξης των κειμένων. Η αθόρυβη και ανώνυμη αυτή συνεισφορά του εξακολουθεί ακόμα και σήμερα να ασκεί επίδραση.

Όσοι τον γνώρισαν, είτε στο Λουξεμβούργο είτε στην Αθήνα είτε στην Καρδαμύλη και στα άλλα μέρη που παραθέριζε, έχουν να λένε όχι μόνο για την πολυμάθειά του, αλλά κυρίως για τη δοτικότητα του, την προθυμία του να βοηθήσει, το ειλικρινές του ενδιαφέρον, το χιούμορ του -που είχε έντονη τη διάσταση του understatement (δεν έτυχε να συζητήσουμε την απόδοση αυτού του όρου). Δεν έκανε εύκολα φίλους, αλλά τους κρατούσε μια ζωή.

Δεν είχαμε πολύ μεγάλη διαφορά ηλικίας, αλλά τον αισθανόμουν μέντορά μου, σαν μεγαλύτερον αδελφό μου. Είχα αποκτήσει την κακή συνήθεια να ζητάω τη γνώμη του κάθε φορά που δίσταζα για την απόδοση κάποιου όρου ή που κολλούσα σε κάτι μεταφραστικό. Κι όταν ο Θέμης πήρε σύνταξη, και πάλι ζητούσα τη γνώμη του, βέβαια όχι πια για

ψύλλου πήδημα. Και τα τελευταία χρόνια, που ο Θέμης δεν μπορούσε πια να επικοινωνήσει, μου συνέβη κάμποσες φορές, εκεί που μετέφραζα και συναντούσα μια δυσκολία, να σκεφτώ «γιά να πάρω τον Θέμη, να δω τι θα μου πει», για να συνειδητοποιήσω αμέσως μετά ότι δεν μπορεί πια να μου πει τίποτα.

Και όχι μόνο για μεταφραστικά, βέβαια. Συζητούσαμε ώρες ατελείωτες για τα πολιτικά (όπου συνήθως δεν συμφωνούσαμε, αλλά ήμασταν από την ίδια μεριά του χαντακιού), για την επικαιρότητα, για τη γλώσσα. Οι γλωσσικές μου απόψεις, όπως τις εκφράζω εδώ ή στη Γλώσσα μετ' εμποδίων, οφείλουν πολλά στον Θέμη και στις συζητήσεις αυτές. Και τον τίτλο Γλώσσα μετ' εμποδίων στον Θέμη τον οφείλω, όπως και τους τίτλους των περισσότερων γλωσσικών βιβλίων μου, με τελευταίο το Ζορμπαλίκι των ραγιάδων, που κι αυτό δική του έμπνευση ήταν. Όταν του ζητούσα να βρει έναν τίτλο, καθόταν και ξαναδιάβαζε το δακτυλόγραφο (διότι πάντα του έδινα τα βιβλία μου να τα διαβάσει πριν εκδοθούν) και μετά μου έστελνε όχι μία αλλά δυο, τρεις ή τέσσερις εναλλακτικές λύσεις, με τα υπέρ και τα κατά της καθεμιάς. Παραθέτω, σαν δείγμα γραφής, το μείλ του για το Ζορμπαλίκι των ραγιάδων (αφαιρώ την εισαγωγή, που έχει κάποιες προσωπικές αναφορές):

Δύο προκαταρκτικές παραδοχές: Πρώτον, ξεκινάω με δεδομένο τον επεξηγηματικό υπότιτλο που μου ανέφερες (*Το 1821 μέσα από τις λέξεις του*, ή κάτι τέτοιο). Δεύτερον, οι λέξεις του '21 που χρησιμοποιούνται στον τίτλο δεν πρέπει να είναι τελείως άγνωστες αλλά μισογνωστές κι έτσι να κεντρίζουν την περιέργεια για τα περαιτέρω. Παρεμπιπτόντως, θα μου φαινόταν φτηνός εντυπωσιασμός να υπομνησθεί ποιον ρωτούσε κάθε φορά ο Καραϊσκάκης για να απαντήσει στους Τούρκους.

Ιδού λοιπόν (κατά σειρά προτίμησης):

– *Ορδινιάζοντας τη λαλιά του '21.*

Θα είχε άνετο προβάδισμα αν αντί για τη «λαλιά» είχε μια λέξη ειδικά του '21 που να φέρνει σε «λέξη» ή «γλώσσα». Αλλά σημασιολογικά είναι ο πιο ταιριαστός.

– *Το ζορμπαλίκι των ραγιάδων*

Από τον Φωτιάδη, όπως τον παραθέτεις στο λήμμα «ζορμπαλίκι». Μειονέκτημα, νομίζω όχι τόσο σοβαρό, ότι δεν είναι από πρωτότυπο κείμενο του '21.

Σημειώνω ότι υπήρξαν διάφορες σκέψεις για ζεύγη λέξεων (π.χ. Ζορμπάδες και αγιάνηδες, Μουρτάτηδες και κονιαροπατημένοι, Ορδινίες και φερμάνια, Αποκλείστρες και γιατάκια, Η μάγκα και το μπουλούκι), που όμως εγκαταλείφθηκαν. Νομίζω ότι ο τίτλος είναι

προτιμότερο να μυρίζει σαφέστερα 1821. Δεν είμαι της αμερικάνικης σχολής σε αυτό το θέμα.

Θεώρησα καλό να βάλω και ένα δικό του δείγμα γραφής γιατί ως μεταφραστής είχε μεταφράσει εκατομμύρια λέξεις άλλων αλλά δικά του κείμενα δεν βρίσκονται πολλά (στο πρώτο τεύχος του Πεζοδρομίου, [εδώ](#), υπάρχει ένα κείμενο δικό του, το πρώτο, κι ας έχει γαλλικό τίτλο). Ένα άλλο δείγμα γραφής μπορείτε να πάρετε από τα σχόλιά στο φόρουμ της Λεξιλογίας.

Ένα σύντομο σχόλιό του για το θηλυκό της λέξης «πολίτης»: Κατά τη γνώμη μου, το μοναδικό θηλυκό είναι η πολίτισσα. Η πολίτις/πολίτιδα μυρίζει φορμόλη σε απελπιστικά μεγάλο βαθμό. Βέβαια σε αρκετές περιπτώσεις μπορεί να χρησιμοποιείται το πανίσχυρο «γενικό γένος», αλλά τότε πρόκειται για γραμματικά αρσενικό και όχι θηλυκό τύπο: Η Χ είναι κοσμοπολίτισσα, ήτοι πολίτης του κόσμου (ένας πολίτης του κόσμου, όχι *μία*).

[Εδώ μπορείτε να δείτε](#) όλα τα σχόλια του Θέμη στη Λεξιλογία, έως τότε που, από την αρρώστια, δεν μπορούσε πια να πληκτρολογεί.

Βλέπετε, είναι άδικο, αλλά πολλοί εξαιρετικοί επαγγελματίες μεταφραστές δεν έχουν αφήσει έργο αποκλειστικά δικό τους. Ο Θέμης, δοτικός όπως ήταν, έγραφε (ανυπόγραφα) επικαιρικά κείμενα για διάφορες ακροαριστερές συλλογικότητες, στα γαλλικά, διόρθωνε κείμενα άλλων, επιμελούταν εκδόσεις άτυπα, και τα δικά του έργα τα άφηνε πίσω -έφταιγε σ' αυτό και η τελειομανία του. Είχε αρχινισμένη εδώ και δεκαετίες μια μετάφραση του Chanson de Roland, που φοβάμαι πως ποτέ δεν την ξανάπιασε παρά τις οχλήσεις που του έκανα κατά καιρούς. (Αγαπούσε πολύ τα δημοτικά τραγούδια, είχε μεταφράσει τον Roland σε δεκαπεντασύλλαβο, κάπου έχω μια εκτύπωση. Να πω παρεμπιπτόντως ότι του άρεσε να εκτυπώνει τα κείμενα και να τα διαβάσει στο χαρτί και όχι στην οθόνη, ίσως και για να σημειώνει στο πλάι. Στο γραφείο του υπήρχαν μάτσα από συρραμμένες σελίδες με τέτοια κείμενα).

Ο Θέμης πήρε σύνταξη στα τέλη του

2014, λίγο νωρίτερα απ' όσο σχεδίαζε, για να αφοσιωθεί στην αγαπημένη του Μιμή, που βασανιζόταν από ένα αμείλικτο αυτοάνοσο. Δυστυχώς, 2-3 χρόνια αργότερα άρχισε μια απίστευτη αλληλουχία περιπετειών με την υγεία του, ένας αφάνταστος γολγοθάς από αλληπάλληλους καρκίνους, μέχρι που τον Φλεβάρη του 2021 εμφανίστηκε η καταδικαστική μετάσταση στον εγκέφαλο -ενώ είχε χάσει και τη Μιμή στο τέλος του 2020. Οι γιατροί έδιναν λίγους μήνες, αλλά ήταν πολύ γερή κράση κι έτσι τους διέψευσε. (Στις θεραπείες που πήγαινε, οι ομοιοπαθείς τον μακάριζαν: Τι ανάγκη έχεις εσύ, είσαι γερός. Γερός είναι όμως κι ο καρκίνος μου, τους απαντούσε). Τα κατάφερε και άντεξε δυόμισι χρόνια, ήταν όμως αβάσταχτο να βλέπεις αυτό το λαμπερό μυαλό σταδιακά να χάνει τη γραφή, την ομιλία, να μην μπορεί να επικοινωνήσει με τους αγαπημένους του ανθρώπους -σε κοιτούσε μόνο ανοίγοντας μεγάλα τα εκφραστικά του μάτια.

Όσοι τον γνωρίσαμε, θα τον θυμόμαστε για πάντα. Άφησε τη σφραγίδα του σε πολλούς ανθρώπους, κάποιοι από τους οποίους δεν το έχουν ίσως συνειδητοποιήσει.

Θα αποχαιρετήσουμε τον Θέμη αύριο στις 10.30 στο νεκροταφείο του Βύρωνα, ψηλά στον Υμηττό. Ύστερα, θα γίνει η αποτέφρωση στη Ριτσώνα.